

УДК 599.323 (47)

Степові гризуни як кандидати до Бернських списків ¹

Олександр Кондратенко, Ігор Загороднюк

Степові гризуни як кандидати до Бернських списків. — Кондратенко О., Загороднюк І. — Розглянуто сучасний стан популяцій шести видів гризунів, рекомендованих до включення у додатки до Бернської конвенції. Хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius*), сліпушок (*Ellobius talpinus*), строкатка (*Lagurus lagurus*) рекомендуються до додатку 2, а тушкан великий (*Allactaga major*), тушкан-кандибка (*Stylodipus telum*), сліпак піщаний (*Spalax arenarius*) — до додатку 3.

Ключові слова: гризуни, сучасний стан, степова фауна, рідкісні види, Бернська конвенція.

Steppe rodents as candidates to annexes of Bern Convention. — Kondratenko O., Zagorodniuk I. — Modern state of populations of six steppe rodent species, that are recommended to including into the Bern's annexes is considered. *Cricetulus migratorius*, *Ellobius talpinus*, *Lagurus lagurus* are recommended to Annex 2, and *Allactaga major*, *Stylodipus telum*, *Spalax arenarius* are recommended to including into the Annex 3 of the Bern Convention.

Key words: rodents, modern state, steppe fauna, rare species, Bern Convention.

Загальні зауваження

Як зазначено у характеристиці класу, теріофауна України характеризується наявністю кількох зональних і азональних фауністичних угруповань, серед яких визначне місце займають степові фауністичні комплекси. Нажаль, поміж інших груп ссавців види степового фауністичного ядра (Загороднюк, 1999) практично не представлені у бернських списках, ні в додатку 2, ні в додатку 3 до Бернської конвенції. Єдиним, але очевидним поясненням того, що представники степової фауни не потрапили до цих міжнародних червоних списків, є майже повна відсутність степових видів у Європі, межі якої при розробці цих документів, ймовірно, визначались західними кордонами України, і представники степового фауністичного комплексу, відповідно, залишились поза увагою наших колег з країн західної Європи.

Сучасний кризовий стан степової фауни та необхідність збереження її видового багатства (як і проблема створення екомережі, що передбачає створення степової смуги) вимагають уточнення списку вразливих видів. З понад 50 видів гризунів, представлених у фауні України (див. наступний розділ), у Додатку 2 представлено тільки 7 видів, з них 3 мають охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994). Кілька видів, що включені до ЧКУ (1994) або таких, стан популяцій яких вимагає надання їм охоронного статусу (Загороднюк та ін., 1998; Загороднюк, 1999). Загалом нами до бернських списків рекомендовано 6 видів (табл. 1), серед них: (а) три види з числа занесених до Червоної книги України (рекомендуються до додатку 3), (б) три види, що не мають охоронного статусу ні за Бернськими додатками, ні за ЧКУ (рекомендуються до додатку 2); (с) два види, що входять до складу надвидів, які подаються в бернських списках як цілісні неподільні види (рекомендуються до додатку 2 за парасольковим принципом). За винятком лише хом'ячка, всі ці види зустрічаються в Європі тільки в межах України, більшість — на її Лівобережжі.

¹ Текст статті наводиться без змін за виданням «Ссавці України під охороною Бернської конвенції» (Київ, 1999. С. 185–191), виданим у серії «Праці Теріологічної Школи» (Випуск 2). Додано резюме.

Таблиця 1. Види гризунів, що рекомендуються тут до бернських списків (БД2 та БД3)

Вид (родина)	Примітка (статус в Україні)	Рекомендація
<i>Spermophilus odessanus</i> — ховрах подільський	надвид <i>S. suslicus</i> (БД2)	рек. до БД2
<i>Sicista severtzovi</i> — мишівка темна	надвид <i>S. subtilis</i> (БД2, ЧКУ)	рек. до БД2
<i>Allactaga major</i> — тушкан великий	ЧКУ 1994: охоронна категорія 2	рек. до БД3
<i>Stylodipus telum</i> — тушкан-кандибка	ЧКУ 1994: охоронна категорія 2	рек. до БД3
<i>Spalax arenarius</i> — сліпак піщаний	ЧКУ 1994: охоронна категорія 2	рек. до БД3
<i>Cricetulus migratorius</i> — хом'ячок сірий	рек. до ЧКУ (Загороднюк, 1999)	рек. до БД2
<i>Ellobius talpinus</i> — сліпачок звичайний	рек. до ЧКУ (Загороднюк, 1999)	рек. до БД2
<i>Lagurus lagurus</i> — строкатка степова	рек. до ЧКУ (Загороднюк, 1999)	рек. до БД2

Хом'ячок сірий — *Cricetulus migratorius*

Таксономія. Повна назва виду: *Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773). Єдиний представник роду у фауні України та Європи загалом (Смельянов та ін., 1987). Відносно дрібний куцохвостий гризун попелястого забарвлення. В Україні вид представлений трьома підвидами: (1) дрібним темнозабарвленим *bellicosus* Charlemagne, 1915 із правобережного лісостепу¹; (2) крупнішим і світлішим *zvierozombi* Pidoplichko, 1928 з території Лівобережжя та (3) світло забарвленим кримським *neglectus* Ognev, 1915 (= *falzfeini* Matschie, 1918) (Підоплічко, 1928; Мигулін, 1938; Загороднюк, 1992).

Біологічна характеристика. Мешканець цілинного степу, що не уникає і агроценозів на всьому протязі ареалу від Бессарабії до Луганщини і від Київщини до Криму (Мигулін, 1938; Сокур, 1960). Землерий, що риє нескладні нори. Живиться переважно рослинною їжею, інколи — дрібними тваринами (Сахно, 1957); створює кормові запаси, зиму проводить в стані сну. За рік плодить до 3 раз по 5–7 (до 10) малят (Мигулін, 1938; Сахно, 1959).

Оцінка стану популяцій. Чисельність коливається з роками, однак ніколи не буває високою (Абеленцев, Рудишин, 1960). Колишній шкідник сільського господарства, цей вид останніми роками реєструється у досить низькій чисельності: в середньому 1–5 % від інших мікромамалій, на заповідних цілинних ділянках — до 5–10 % (Марочкіна, 1987; наші дані), в пелетках сов — 1,5–10 % (Підоплічко, 1937; наші дані). Зараз відбувається скорочення ареалу й чисельності виду з заходу та півночі, відносно звичайним він залишається лише на степових ділянках східних областей і Криму.

Заходи охорони. Для збереження виду необхідною є охорона та відновлення степових масивів. Цей вразливий степовий вид рекомендується нами до включення у додаток 2 до Бернської конвенції та включення у Червону книгу України за категорією вразливий (VU).

Сліпуюшок звичайний — *Ellobius talpinus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Ellobius talpinus* (Pallas, 1770). Єдиний представник свого роду і підродина в Україні та Європі загалом (Павлінов та ін., 1995; Загороднюк, 1998). В Україні представлений підвидом *tanaiticus* Zubko (1940), що вирізняється блідо-сірим забарвленням.

Біологічна характеристика. Вид є характерним представником степової фауни і заходить на терени України краєм свого широкого ареалу до району Запорізьких порогів (Якименко, 1984). Середніх розмірів гризун, що всією своєю будовою пристосований до підземного риючого способу життя (Сахно, 1971). Живиться переважно рослинною їжею, як підземними, так і надземними частинами рослин (Сахно, 1978). За рік плодить 3–4 рази по 2–5 (найчастіше тільки 3) малят (Громов, 1963).

¹ М. Шарлемань в статті 1915 р. лише оголошував про намір описати новий підвид хом'ячка, що так і не було їм зроблено (пом. nudum?: Загороднюк, 1992).

Оцінка стану популяцій. Чисельність ніколи не визначалась як висока, а останніми десятиліттями спостерігається суттєве скорочення ареалу і чисельності виду. Якщо раніше вид відмічали на більшій частині Лівобережжя, вкл. і Придніпров'я від Херсонщини до Полтавщини (Мигулін, 1938 та ін.; для огляду див.: Якименко, 1984), то тепер відбулось суттєве скорочення західної та північної частин видового ареалу в Україні. Зараз вид напевно зберігся лише на Луганщині (Сахно, 1971; 1978; наші дані) та в Криму (Товпинець, 1993), однак і тут має місце інтенсивна фрагментація ареалу, і ізольовані поселення виду тануть з року в рік (Товпинець, 1993; наші дані).

Заходи охорони. Вид не внесений до жодного з відомих нам червоних списків і не охороняється в жодному з заповідників. Як представник Степового фауністичного ядра (Загороднюк, 1999), цей вид виступає індикатором власне степових фауністичних угруповань. Згідно з сучасним станом та темпами зміни його чисельності та ареалу сліпачок повинен отримати категорію критично загрозливого виду (CR), і ми рекомендуємо включити його у додаток 2 до Бернської конвенції.

Строкатка степова — *Lagurus lagurus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Lagurus lagurus* (Pallas, 1773). Єдиний представник роду у фауні України, Європи та світу загалом. Дрібна короткохвоста норичя бурого забарвлення з виразною чорною смугою вздовж хребта. В Україні вид представлений підвидом *L. l. occidentalis* Mig. (Мигулін, 1938).

Біологічна характеристика. Типово степовий вид, характерний для злаково-різнотравних та різнотравно-типчачково-ковилових цілинних степів, рідко трапляється на орних землях. Лісових масивів уникає (Наглов, 1996), надаючи перевагу полиновим ділянкам степів (Громов та ін., 1963) та полям з багаторічними культурами (Мигулін, 1938). Типовий зеленоїд, що інколи вживає і тваринну їжу. Землерий, що звичайно будує власні нори. За рік строкатки можуть народжувати до 6 раз в середньому по 5–6 (до 12) малят в одному приплоді (Мигулін, 1938; Громов та ін., 1963). В зв'язку з цим для строкатки завжди були характерні сильні коливання (спалахи) чисельності.

Оцінка стану популяцій. В останні десятиліття вид у контрольних відловах мікронамалій зустрічається лише епізодично. Відносно часто залишки *Lagurus* трапляються в пелетках сов; за нашими даними, частка цього виду у відловах пастками на теренах Луганщини складає до 0,1 %, позаяк у сов'ячих пелетках — близько 1–3 %. За останні 60 років чисельність виду зменшилась щонайменше на два порядки, і з домінантів чи субдомінантів (Селєзнів, 1932; Мигулін, 1938 та ін.) вид перейшов в категорію найбільш рідкісних видів степових мишоподібних гризунів (Марочкіна, 1987; наші дані). Варто підкреслити, що в Європі вид поширений виключно в Східній Україні (Степ та Лісостеп), де проходить західна межа його ареалу. В останні десятиліття вид вже не реєструють в усіх придніпровських областях, що свідчить про подальше скорочення його ареалу.

Заходи охорони. Вид охороняється на території Українського степового і Луганського природних заповідників. Для збереження виду необхідна охорона цілинних степів з відповідними програмами відновлення вихідної структури степових фауністичних угруповань. Строкатка не має охоронної категорії за жодним з червоних списків. Рекомендуємо включити цей зникаючий в Європі вид (категорія EN) до 2-го переліку «бернських» видів.

Види, що рекомендуються до додатку III

Окрім описаних вище видів, є три види ссавців з ряду гризунів, які входять до степового фауністичного ядра і мають охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994; всі з II категорією охорони), однак не включені у бернські списки. Основна частина їх ареалів знаходиться на Лівобережжі, при цьому поширення сліпака піщаного і південноукраїнського підвиду кандибки обмежено нижньодніпровськими піщаними аренами.

Тушкан великий — *Allactaga major* (Kerr, 1792)

Інші назви — *Allactaga jaculus* (Pallas, 1779); земляний заєць [великий]. Рідкісний вид ссавців нашої фауни, який зустрічається в Європі тільки в межах України (Corbet, 1978). Єдиний в Європі (на захід від Дону) представник підродини Allactaginae. Ареал в Україні охоплює лівобережні Степ і Лісостеп, на правобережжі зустрічається тільки в районі запорізьких порогів на схід від Інгулу (див.: Волох, 1994).

Населяє степові ділянки, зустрічається на перелогах і пасовищах, маючи в типових стаціях в середньому по Україні відносну щільність поселень близько 0,3–1,6 ос./км маршруту, з максимумом до 2–4 ос./км у Приазов'ї (Волох, 1994). Активний землерий, активність сутінкова та нічна; живиться цибулинами та вегетативними частинами трав'янистих рослин, комахами (ibid.). Зимосплячий, активність триває з квітня до жовтня; раз на рік плодить 3–4 (до 8) малят (Громов, 1995). Зареєстрований в більшості степових заповідників, однак у незначній кількості. Від середини століття чисельність знизилась на кілька порядків¹. В Україні охороняється згідно з Червоною книгою України (II кат.). Як рідкісний степовий вид, що зустрічається в Європі тільки на її сході і стрімко знижує чисельність, рекомендується до включення у додаток 3 до Бернської конвенції.

Тушкан-кандибка — *Stylodipus telum* (Lichtenstein, 1823)

Інші назви — *Scirtopoda telum*; емуранчик. Представлений у фауні України та Європи загалом географічно ізольованим вузько-ареальним підвидом *S. t. falzfeini* (Brauner), що розглядається як таксономічна форма, ізольована з часу пізнього пліоцену (!) (Селюніна, 1994а). За морфологічними ознаками добре відрізняється від всіх інших крупніших форм цього виду з основної азіатської частини ареалу (Селюніна, 1993).

Зустрічається в Україні на піщаних аренах лівобережної частини Нижнього Дніпра в межах Херсонської та Миколаївської областей; найближчі знахідки на сході — у пониззях Дону та Волги (Громов, 1963; Селюніна, 1995). Оселяється у степових ценозах та на пасовищах, живиться злаками та різноманітним насінням; родить раз на рік 3–4 малят (Гізенко, 1983). Загальна чисельність оцінюється у 30 тис. особин при щільності до 2 ос./га (Гізенко, 1985; Селюніна, 1994а). В Україні охороняється з 1980 р. (внесений до обох видань ЧКУ з охоронної категорією II). Як малочисельний типово степовий вид з обмеженим поширенням в Європі та як єдиний в Європі (на захід від Дону) представник підродини Dipodinae рекомендується нами до включення у додаток 3 до Бернської конвенції.

Сліпак піщаний — *Spalax arenarius* Reshetnik, 1941

Вид, включений до обох видань Червоної книги України (II кат.; Селюніна, 1994b). Розглядається як дериват задонського *Spalax giganteus* Nehring (Топачевський, 1969). Вузькоареальний ендемік півдня України, поширення обмежено нижньодніпровськими пісками в межах Херсонщини та Миколаївщини (Решетник, 1941). Мешканець піщаного степу, зустрічається на луках, пасовищах і перелогах; чисельність оцінена у 100 тис. екз. (Селюніна, 1994b; див. також: Гізенко, 1985)². Вузькоспеціалізований землерий, що з'являється на поверхні лише у період розселення молоді. Живиться корінням і цибулинами степових рослин. Родить раз на рік 3–4 малят; в Чорноморському заповіднику щільність популяції становить 2 ос./га (Селюніна, 1994b). Вид скорочує чисельність і ареал в зв'язку з освоєнням степу і залісненням пісків. Рекомендуємо включити його у Додаток 3 до Бернської конвенції.

¹ Зокрема, водій-старожил з Асканії-Нова розповідав, що у повоєнні роки (40–50-ті) на шляху через степ вночі він щоразу спостерігав безмежну кількість відблисків фар його автомобіля від очей земляних зайців, чого тепер не буває зовсім.

² Це у 7 разів вище від оцінки чисельності буковинського сліпака (див. розділ 4).

Література

- Абеленцев В. І., Рудийшин М. П. До екології сірого хом'ячка на Україні // Наукові записки науково-природознавчого музею АН УРСР. — Київ, 1960. — Вип. 8. — С. 104–118.
- Волох А. М. Тушкан великий // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — С. 392.
- Гизенко А. И. Экология емуранчика на Украине // Вестник зоологии. — 1983. — № 1. — С. 53–57.
- Гизенко А. И. О численности песчаного слепыша и емуранчика на Украине // Вестник зоологии. — 1985. — N 1. — С. 84–85.
- Громов И. М. Отряд Rodentia — Грызуны // Млекопитающие фауны СССР / Под ред. И. И. Соколова. — Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. — Часть 1. — С. 244–638.
- Громов И. М. Сем. тушканчиковые — Dipodidae Fischer, 1817 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995. — С. 186–239.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины (Часть 1). — Киев: Институт зоологии АН УССР, 1987. — С. 3–18. — (Препринт № 6.87).
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестник зоологии. — 1992. — Том 26, № 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк И., Жила С., Покинъчерета В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины (Часть 3). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3–6. — (Препринт N 8.87).
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих сухоходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1 // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 4–5. — С. 46–52.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Підоплічка І. Хом'ячки виду *Cricetulus migratorius* Pall. // Збірник Праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1928. — N 5. — С. 107–158.
- Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник Праць Зоологічного музею Укр. АН. — Київ, 1937. — N 19. — С. 101–170.
- Решетник Е. Г. Матеріали до вивчення систематики, географічного поширення та екології сліпаків (*Spalacinae*) в УРСР // Збірник Праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1941. — № 24. — С. 23–95.
- Сахно И. И. Материалы к изучению кормов некоторых мышевидных грызунов // Зоол. журн. — 1957. — Том 36, № 7. — С. 1084–1092.
- Сахно И. И. Влияние агротехнических мероприятий на соотношение полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области // Зоологический журнал. — 1959. — Том 38, № 12. — С. 1856–1868.
- Сахно И. И. Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине // Вестник зоологии. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно И. И. Материалы к экологии слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестник зоологии. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Селюнина З. В. Емуранчик звичайний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994а. — С. 393.
- Селюнина З. В. Сліпак піщаний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994б. — С. 394.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны (Dipodoidea) региона Черноморского заповедника // Заповідна справа в Україні. — 1995. — 1. — С. 23–28.

- Селезнів М. Г.* Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонового вивчення дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во Комісії прир.-геогр. краєзнавства ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 77–79.
- Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Товпинец Н. Н.* Экология серого хомячка в Равнинном Крыму // Хомяковые фауны Украины (Часть 4). — Киев, 1987. — С. 9–12. — (Ин-т зоол. АН УССР, препринт).
- Товпинец Н. Н.* Особенности распространения и биотопической приуроченности обыкновенной слепушонки в Крыму // Вестник зоологии. — 1993. — Том 27, № 4. — С. 56–58.
- Топачевский В. А.* Слепышковые (Spalacidae). — Ленинград: Наука, 1969. — 248 с. — (Фауна СССР. Млекопитающие. Том 3. Вып. 3).
- Червона книга України.* Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Якименко Л. В.* Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancrei* Blasius) слепушонок // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток: БПИ, 1984. — С. 76–102.
- Corbet G. B.* The mammals of the Palaearctic region: a taxonomic review. — London, Ithaca: Cornell Univ. Press, 1978. — 314 p.